

Kerékgyártó T. István

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG HIÁNYZÓ MODERNIZÁCIÓJÁRÓL

Akár abból a – joggal közhelyszerű – megállapításból is kiindulhatnánk, hogy a modernizáció fogalmát ugyan már a századforduló első évtizedeire pontosan megfogalmazták, de jelentése ennek ellenére mégis egyre zavarosabb.¹ Még ha el is fogadjuk, nem elsősorban a modernitás világitott rá arra az alapvető tényre, hogy a konfliktus és a változás olyan egyetemes jelenségek, melyek nem függetleníthetők a társadalomtól. De éppenséggel a cigányok esetében vehető észre az emberi együttélés társadalmi alaptényeinek végső megrendülése. Másként kifejezve: olyan gyakorlatba zuhanunk, amelyben a társadalom cigány tagjainak viselkedését egyre kevésbé a normák szabályozzák. (Feltéve persze, ha a normákat a cigányság esetében is úgy fogjuk fel, mint amelyekben rendre a kiválasztott értékek érvényesek.) Különösen akkor, ha például a magyarországi cigányság mai életvilágának némely jellegzetességével hozzuk összefüggésbe. Mert ha a modernizációt közkeletűen úgy értelmezzük, mint olyan jelenséget, amely voltaképpen társadalmilag és gazdaságilag naprakész realitásokhoz juttat el, ez a szemléletmód a cigányság legnagyobb részére tagadhatatlanul egyáltalán nem jellemző. Szemben a többségi társadalom állampolgáraival, akiknek máig tartó modernizációja – ha bevalljuk, ha nem – végül is felszabadította őket mindenfajta öröklött és máig ható társadalmi kötöttség alól. Vagyis akként mondhatnánk: a többi között jelenvalóvá tette a tulajdon, a szerződések, a munka szabadságának kiteljesedését – habár az ezzel járó anyagi és morális emancipáció nyilvánvalóan a különböző társadalmi csoportokat másként érintette. Miként az is kétségtelen, hogy miközben a cigányok társadalom alatti léthelyzete napjainkra még inkább súlyosbodott, aközben – erre számos szociológiai vizsgálat tagadhatatlanul rávilágít – a hozzájuk elválaszthatatlanul kötődő megélhetési stratégiák egyre fenyegetőbbek.² Már nem is kell hangsúlyoznunk, hogy a cigányok olyan viszonyok közé kerültek, melyek révén végképp kilátástalanná vált a korábbi szociális és kulturális életviláguk, egy csapásra felszámolódott a rájuk jellemző rendi társadalom konvencionális rendszere, s felbomlott a személyi függőségen alapuló patriarchális világ. Szintén tényként fogadhatjuk el, hogy a cigány népesség életkörülményeiben radikális változás valóban a felemás piacgazdaság révén következett be, amikor előtte és most is a többségi társadalom több-

¹ Lásd Jean-François LYOTARD: *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*, Minuit, Paris, 1979 (magyarul: *A posztmodern állapot* = Jean-François LYOTARD – Jürgen HABERMAS – Richard RORTY: *A posztmodern állapot*, Századvég–Gond, Budapest, 1993, 7–145).

² Vö. KERÉKGYÁRTÓ T. István: *Szempontok a magyarországi cigányság társadalmi konstrukciójához, avagy a felzárkóztatás hiánya*, Valóság 2009/7., 94–100.

nyire csak megtúrta őket. Mára a magyarországi cigányok döntő többsége joggal érzi úgy, csupán szenvedő alanya az állami újraelosztásnak. Mert valóban a bűnözésbe hajló megélhetési módozatok száma egyre inkább bővül, s ezekkel egyik vagy másik cigány csoport rendszeresen él. S itt nem pusztán a mára ugyancsak széles körben „cigány”-nak tartott olyan tevékenységeket említhetnénk, mint amilyen a manapság szintén rendszeres uzsorahitelezés, a színesfémgyűjtés vagy éppenséggel a fatolvajlás.

Mert ha igaz is, hogy a külső szemlélő számtalan tevékenységet eleve a cigányokkal társít (amit persze olykor a nemcigány származásúak is végeznek kénytelen-kelletlen), de arról a körülményről nem feledkezhetünk el, hogy valójában a cigányok többségére jellemző a segélyen való élés és mindenféle tervezést nélkülöző életforma. S ez kétségkívül generációról generációra öröklődik. Ma divatos szóhasználatul élve: mialatt a cigányok többszázeges tömege vesz részt „a kulturális önmeghatározás és racionalizálás liberális diskurzusában”, többségük a teljes dologtalansággal s az ezzel együtt járó alávetettséggel, kitaszítottsággal szembesül.³ Míg a nyugati társadalmakban joggal számíthatunk a kereső munka pluralizálódásával, addig ezzel egyidejűleg a munkafeltételek megsokszorozódása révén óhatatlanul megszűnik a társadalmi szolidaritás egyik fontos gazdasági feltétele. Nagyonbízott mindez mégis az élethelyzetek individualizálódásához vezetett, aminek kiváltó oka volt a csökkenő munkaidő, a tömegesen nagyobb jövedelem, és a szociális jogok, illetve szolgáltatások gazdag kínálata. Egészebben az egyéni kibontakozás olyan lehetőségeit nyitják meg, amelyek nyomán ki lehetett szabadulni a rendies társadalomra jellemző életformákból és a társadalmi környezetből. De bármennyire elfogadható is ennek a diskurzusnak a tagadhatatlan kettősége, alighanem szintén magától értetődik, hogy a számukra rögzült megélhetési minták nem elsősorban a szó szoros értelemben vett kilátástalan nyomorból származnak, hanem az alig fellelhető öngondoskodás teljes hiányából. Így például azon sem lepődhetünk meg, hogy a cigányság körében – többi között – a paraszti lét korábban bevált formái sem érvényesülnek. Sokkal inkább lábra kap körükben a kirekesztettség és a gettóléttel összefüggő társadalmi állapot. Ami persze abból is következik, hogy rájuk – főleg a modernizáció szociális és kulturális viszonyainak meggyökereződése híján – legfeljebb csak a kényszerű gettótól kiváltó okai és következményei hatnak. Kivált igaz ez azokra nézve, akiknek – amint mondani szokás – etnikai hovatartozása túlságosan is látható, vagy akiknek a neve akarva-akaratlanul is köthető a cigány mivolthoz. Jóllehet az is igaz, hogy nap nap után érzékelhető: számukra a legális munkavállalási lehetőségre egyáltalán nincs esély. Rendszerint vagy a közfoglalkoztatás és segély ritmikus váltogatása, vagy a teljeséggel rendszertelen és minimális jövedelemmel járó napszámos munka marad.⁴ Végül is belőlük kerül ki az a többszázeges munka-

³ Vö. Ulrich BECK: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in andere Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986.

⁴ Csakhogy arról az igazságról sem feledkezhetünk el (amiről egyébként Szalai Júlia oly sokszor írt már), hogy miközben „az informális termelés viszonyai között tömegesen felhalmozott készségek, tudások, valamint a kisközösségek viszonyrendszerében széleskörűen kialakított együttműködési formák a gyors piaci

erőtömeg, amely a szezonális és alkalmilag előálló munkák során mindvégig mozgósítható. Éppígy sorra-rendre szembeötlik, hogy a hazai cigányok életvezetésében már nem pusztán a hagyományos szociális és kulturális viszonyok továbbéléséről van szó, hanem a kollektív életrend fokozatos elhalásáról, vagy újabban az atomizált individuális és morális elkülönülés kényszerű jellemzőiről. Elválaszthatatlanul persze a kiteljesedett munkátlanság megújuló világától, aminek révén joggal beszélhetünk a dologtalan népeesség végeláthatatlan növekedéséről. Így aztán a legkevésbé sem csodálkozhatunk azon a többségi társadalomban rögzült sztereotípián, mely szerint a cigányok túlnyomó része azért segélyezett, mert szinte a vérében van a tétlenség, ezért legfeljebb csak az emberi megélhetéshez alig elegendő segély megérkezését várja, vagy gyors elköltésével van elfoglalva. S ezért az sem véletlen, hogy a közvélemény joggal tartja jellemzőnek a – még mindig viszonylag könnyen kijátszható – szociális rendszerek kisebb-nagyobb lehetőségeinek a folyamatos kiaknázását. Ugyanakkor már nem egyszerűen a külső segítségre való terméketlen és tétlen várakozásról van szó. Sokkal inkább arról, hogy a társadalomalattisággal járó kirekesztettségnek nemcsak a gettólét a következménye, de ezzel egyidejűleg a teljes elszegényedés is.

Mert alighanem mindenki számára egyértelmű, hogy a magyarországi cigányokat ez idáig egyáltalán nem érintette a városias életformával és identitással összefüggő attitűdváltás. Legfeljebb a tömegkulturális fogyasztási szokások jelentek meg és állandósultak. Ám mindez mégsem annyira véletlenszerű, mivel a cigányok többsége változatlanul a települések szociális zárványaiban él; méghozzá rendszerint a kirekesztettségre jellemző életformák gyakorlata szerint. Amelybe nyilván beletartozik a krónikus munkanélküliség vagy a totális reményvesztettség éppúgy, mint a külső segítség elvárása, és összességében a kisebb-nagyobb deviáns viselkedésformák között veszteglő, menthetetlenül széthullt családok valósága. Ám az, hogy bizonyos különbségek megfigyelhetők cigány és nemcigány szegények megélhetési módjaiban, legfeljebb arra utal, hogy a boldogulásnak eleve másfajta és szociokulturálisan különböző etnikai-társadalmi tartalma van. Még ha oly sokszor nem is valljuk be, függetlenül a kialakult többség–kisebbség kapcsolattól, legtöbbször a többségi kirekesztés kiváltó okaihoz maguk a cigányok tevőlegesen hozzájárulnak. Akkor is így van, ha a megélhetési mód viszonylagos jólétet jelent számukra, és akkor is, ha a mindennapi boldogulásra éppenséggel alig elegendő.

De arra sem érdemes túl sok szót vesztegetnünk, hogy hiába zajlott le a szovjetrendszer és birodalom összeomlása, egyidejűleg arra is utalnunk kell: az államszocializmus

átrendeződés és a modernizáció legfontosabb felhajtóerejét adják, egyúttal annak legnagyobb fékjét is jelentik. Hiszen az, hogy a családi kisüzemek tőke, források és üzlet-szervezetrendszer híján is tartósan a piacon maradhassanak, sőt gyarapodjanak, anyagi és intézményi értelemben egyaránt az állam védőszárnyainak tevőleges kiterjesztése és állandó magánpiaci jelenlétét igényli. A jóléti forrásokért folyó verseny ennek a kettőségnak a leképződése: a nagy privatizációval véghezvitt tulajdon átrendeződését a közpénzek és a szociális ellátások magánosítására épülő spontán piacositást egészíti ki.” SZALAI Júlia: *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*, Osiris, Budapest, 2007, 15.

visszavonhatatlan megszűnése sem járt együtt a hazai cigányság gyökeres életformaváltásával.⁵ Más szóval: igazából az a diszkurzív szociális és kulturális tér sem változott lényegesen, amely a cigányokkal szembeni elvárások, a politikai-kulturális elvek átrendeződését váltotta volna ki. Ezért inkább arra kell keresnünk a választ, hogy többségük miért alkalmazza a megélhetés államszocializmusban rögzült és mindmáig megőrzött egyik vagy másik stratégiáját, illetve azok bizonyos kombinációját. Amik ugyanis nagyjában-egészében ugyanúgy függnek a jelenlegi és korábbi élethelyzettől, mint a környezetükben szükségképpen elfogadott kényszerektől és mintáktól. Ugyancsak tagadhatatlan, hogy a cigány családok a nemritkán előforduló és különböző forrásokból származó, ám igen csekély jövedelem révén roppant nagy nehézségek árán tudnak felszínen maradni. Miközben arról a szembeszökő tényről sem feledkezhetünk el, hogy nemcsak a munkaképes korúak számíthatnak „transzferjövedelemre”, hanem azok is, akik kimondottan segélyből vagy legfeljebb különböző alkalmi munkákból élnek, és így lesznek végsősoron előbb-utóbb teljes mértékben kirekesztettek.

De bármiként vélekedünk is a cigányok megkésett modernizálódásáról, világos: miután töredékük rendelkezik valamiféle törvényes munkajövedelemmel, egyáltalán nem véletlen, hogy a legfőbb bevételi forrást vagy a szociális és/vagy a gyerekekhez kapcsolódó transzferjövedelmek jelentik. Márpedig a szociális segélyek és a különféle támogatások egy csapásra nem változnak meg, ráadásul egy-egy háztartás több jogcímen is hozzájuthat azokhoz. Ám ezek a legritkább esetben biztosítják még a megélhetés minimumát is. Mindettől függetlenül kétségtelen tény, hogy a magyarországi cigányok váltig olyan szokásrend szerint élnek, mely – akárcsak bármely archaikus társadalmi közösség esetében – a hagyományos viselkedési minták akut továbbélésének kedvez. Jóllehet az is igaz, hogy a gondoskodó állam működése visszavonhatatlanul létrehozta a cigányok függését, de ezzel egyidejűleg kiölte belőlük a felelősségvállalás ezernyi formáját is. Szintén közhelyszámba megy, hogy minduntalan pusztán a jogaikra hivatkoznak, és elvéve sem azon kötelességek teljesítésére, amelyek a többségi társadalommal való békés egymás mellett éléshez vezetnének. Holott ennél nincs semmi sürgetőbb.

⁵ Akár arra is utalhatunk, hogy a jelenlegi cigány közösségek számára egyáltalán nem érték, hogy bárki is sikereket ér el a nem cigányok által irányított oktatási rendszerben. Annál kevésbé, mivel számos tényből következtethetünk arra, távolról sem érték akármely eredmény a tanulás kedvéért való tanulás során. Éppenséggel több vizsgálat is alátámasztja, hogy a cigányok többsége „a vándorlást például azért importálja valamilyen úton-módon annak szimbolikus jelentésére építve, mert tudatosan el akarja kerülni az állandó bizonytalanságot. Tulajdonképpen elfogadható úgy, mint egy arra való taktika, hogy hozzáillesszék az életüket a többségi társadalom által elvárt életformákhoz.” TÓTH Kinga Dóra: *Kiemelkedett cigányok etnikai identitásának jellegzetességei Angliában*, Szociológiai Szemle 2004/2., 72.